

УДК 34 (09) (470) «1918-1920»

Гафаров Е. Е.

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ЧЕЛІБЖАНА ЧЕЛЄБІЄВА

Питання розвитку політико-правових поглядів кримськотатарської інтелігенції залишається одним з актуальних питань сучасної історико-правової науки. Проблема становлення національної політичної і правової свідомості кримськотатарського народу набула великої актуальності після масового повернення депортованих кримських татар. Це питання викликає бурхливі дискусії. В ході «жвавої полеміки істориків виробляються нові підходи, розширюється джерельна база наукових праць, відбувається поглиблене переосмислення історичного матеріалу» [7]

Відомо, що на території Криму, починаючи з глибокої давнини і до сьогодні існували державні утворення з різним соціально-економічним, політичним устроєм, які мали у своєму розпорядженні власну ідеологію. Це античні поліси, Боспорське царство, Скіфська держава, Кримське Ханство, пізніше Кримська Демократична Республіка, політичні режими С. Сулькевича, С. Крима, Радянська Соціалістична Республіка Таврида у складі РСФРР, Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка у складі РРФСР, Автономна Республіка Крим у складі України. Історія та правова система кожного з цих державних утворень, окрім Кримської Демократичної республіки (1917-1918 рр.) так чи інакше вивчалась закордонними та українськими правознавцями.

Тому ми спробуємо зробити деякі акценти щодо правових засад Кримської Демократичної республіки і місця в їх створенні одного із провідних кримськотатарських політичних та релігійних діячів Ч. Челебієва. Ми розглянемо, перш за все, процес формування та розвитку його політично-правових поглядів та втілення цих поглядів у практичну політичну діяльність.

Історіографія життя, діяльності та поглядів Ч. Челебієва досить обмежена.

В 20-і роки минулого століття його життя та погляди були висвітлені у праці В. Єлагіна [1]. Але, як свідчить її зміст, цій праці притаманна характерна для радянського періоду тенденційність у відношенні до кримськотатарського суспільно-політичного руху. Після депортації у 1944 р. кримських татар поява у радянській історіографії досліджень, присвячених суспільно-політичним поглядам видатних представників цього народу була практично неможливою тому в 40-80і рр. XX століття праці з цієї тематики з'являються головним чином за кордоном, у Туреччині. [10, 11, 12, 13, 14, 17, 23, 24]. У 90-і роки, коли з політичної карти світу зник Радянський Союз, в державах, що були створені у межах його території відбулися докорінні зміни у методологічних засадах вивчення історичного процесу. Масова репатріація депортованих народів викликала підвищення уваги науковців до вивчення їхнього історичного минулого, що сприяла швидкій появі різноманітних

досліджень з цієї проблематики. Певні матеріали, які торкалися обставин життя, особливостей поглядів Ч.Челебієва були викладені у працях В.С. Возгріна, Ю. Зінченка, В. Зарубіна, А. Зарубіна, В. Корольова, О. Тимошука, П. Тарана [2, 3, 4, 6, 25]. Вагомий внесок вивчення політичних та правових поглядів Ч.Челебієва зробив Ю.Кандимов, праці якого значно розширили межі нашої уяви про цього видатного представника політико-правової думки кримськотатарського народу. Але багато сторінок політичної біографії Ч.Челебієва, процесу формування його поглядів залишаються не вивченими. Тому завданням нашого дослідження є висвітлення процесу формування політико-правових поглядів Ч.Челебієва і втілення цих поглядів у його політичній діяльності. Це може сприяти більш ґрунтовному дослідженню особливостей розвитку ідеології кримськотатарського народу і визначенню політичного та ідеологічного значення цих ідей щодо сучасної законотворчої діяльності та вироблення теорії і практики українського державотворення. Актуальність наукового вивчення процесу становлення поглядів видатних представників кримськотатарської політично-правової думки є дуже важливим в умовах сучасних перетворень у політичному житті України. Вважаємо, що дуже корисно враховувати надбання регіональної історико-правової спадщини етносів, які населяють українські землі. У тому числі й кримськотатарського, тому що осмислення політико-правових концепцій їхнього минулого допоможе ефективніше вдосконалити політичні взаємини державного центру і республіканської Автономії, елементи правової системи України, сприяти стабілізації, правопорядку, реалізації прав та свобод громадян, активізації їх участі у державотворенні.

При вивченні політичних та правових поглядів Ч.Челебієва потрібно постійно мати на увазі обставини його життя та політичної діяльності. Тому ми намагалися поєднати вивчення процесу формування поглядів Ч.Челебієва з характеристикою історичних подій, в яких він брав безпосередню активну участь.

Події, що розвернулися в кінці XIX- початку XX ст. сколихнули не тільки Російську імперію. Їх стрімкий хід примушував нації і народності, що населяли імперію, шукати свій шлях розвитку, шлях самоорганізації. В кінці 1906 р. було створено товариство кримськотатарських вчителів, яке об'єднувало всі демократичні елементи і стало фактично першою національною організацією [3].

Саме в цей період починають формуватися революційні ідеали Ч.Челебієва. Революція 1905 р. зробила кардинальний вплив на його погляди щодо порятунку кримських татар від національного гніту. Він все більше і більше переконувався в тому, що без підкріплення ідей радикальними діями не досягти поставленої мети. Уважно стежачи за публікаціями газет, які видавали І. Гаспринський («Терджиман» - «Перекладач») і А. Медієв («Ветан хадімін» – «Слуга батьківщини»). Він читає різного роду літературу, підпільно поширювану в Криму революціонерами. Процес становлення національно визвольного демократичного руху проходив важко, йшов пошук і формування національної ідеї. Авторитетні серед кримських татар газети «Терджиман» і «Ветан хадімін» не були політичними організаціями з чітко обґрунтованою революційною програмою. Крім того, тих знань, які Ч.Челебієв одержав спочатку в сільській школі а потім в медресе Актора поблизу Джанкою і в

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ЧЕЛІБЖАНА ЧЕЛЕБІЄВА

знаменитому Бахчисарайському Зін-жирлі медресе, було явно недостатньо. Ч. Челебієв прибуває в Євпаторію [1]. Завдяки матеріальній і моральній підтримці своїх родичів А. Челебі і Є. Челебі, у 1906 р. він виїжджає до Стамбулу, поступає вчитися до лицю Мерджан, після закінчення якого продовжує освіту на факультеті права Стамбульського університету, одночасно відвідуючи заняття по теології [13]. В Стамбулі у Ч. Челебієва і його найближчих соратників формується ідея відродження кримськотатарської державності, розроблюється тактика, стратегія та ідеологічне забезпечення. Відомо, що з початку ХХ ст. під впливом І. Гаспринського кримські татари прагнули дати освіту своїм дітям. Багато кримських татар за допомогою «Джемієті Хайріє» (добродійного товариства) відправляли своїх дітей вчитися за кордон, в першу чергу до Туреччини. В 1906-1908 рр. в Стамбулі навчалося біля 300 кримськотатарських студентів, які в подальшому організували «Къиримтатар Талебе Джемієті» («Товариство кримськотатарського студентства»). У 1908 р. в Туреччині вибухнула младотурецька революція, яка значно вплинула на формування політичних і правових поглядів Ч. Челебієва та його найближчого оточення. Кримськотатарські студенти пильно стежили за діяльністю младотурків. Читали їх періодичні видання. Здійснювали власний аналіз подій, що відбувалися [7]. Коли революційні війська почали наближатися до околиць Стамбулу, деякі студенти з числа кримських татар виявили бажання добровільно записатися в армію младотурків. Але Ч. Челебієв зупинив їх: «Тут революціонери спираються на армію, вони переможуть, це неминуче. Але ми боротимемося проти російських, теперішніх ворогів всіх тюрків. І треба до цього готуватися». Йому тоді було всього 23 роки від народження [14]. Тому Ч. Челебієв, кажучи словами одного з соратників, робив все можливе, щоб «щонайшвидше підготувати народ, в першу чергу молодь» до нової революції, яка повинна була рано чи пізно спалахнути в Росії [9].

Положення про «Товариство кримськотатарського студентства» було розроблено Ч. Челебієвим і Д. Сейдаметом, який в 1917 р. зайняв одну з найважливіших посад – голови Вакуфной комісії в тимчасовому мусульманському виконавчому комітеті, а після Курултаю – пост начальника директорії з військових питань. Після офіційної реєстрації цієї організації в Міністерстві закордонних справ Туреччини 30 грудня 1908 р. кримськотатарське студентство активізувало свої дії. Кожного тижня на зборах обговорювався хід подій, що відбувалися, читалися газети, особливо зверталася увага на політичну ситуацію в Туреччині і Європі. Але багато членів товариства були далекі від ідеалів Ч. Челебієва і його найближчого оточення. Особливо в цьому проявляли себе учні медресе. Вони навіть готували свого роду переворот з метою взяти керівництво товариством в свої руки. І вони її досягли проте через декілька днів керівництво товариством знову переходить до рук Ч. Челебієва [9].

Ч. Челебієв робить з цього серйозні висновки. Продовжуючи керувати товариством, він пильно вивчає, глибоко аналізує події, що відбувалися не тільки в самій Туреччині, але і в Італії, читає все, що писала про них преса. Тому він пропонує своїм соратникам в Стамбулі створити підпільну організацію «Ватан» (Батьківщина). Ця організація була створена в 1909 р.. «Ватан», як і «Товариство

кримськотатарського студентства» ухвалює рішення «готувати народ до нових організованих рішучих дій» [9]. У цей час в Криму почала з'являтися ціла низка політичних організацій. До 1917 р. на території Криму були створені нелегальні національні осередки «Ватан» [5].

У 1912 р., після закінчення Стамбульського університету, Ч. Челебієв повертається до Криму, а потім виїжджає до Петербургу, поступає вчитися на юридичне відділення Психоневрологічного інституту [15]. Бідне студентське життя примусило Ч. Челебієва суміщати навчання з працею дорожнього робітника.

В роки навчання в інституті він ближче знайомиться з прогресивно орієнтованою молоддю та професурою, прагне зрозуміти їх революційну філософію [7]. Знання та досвід ведення політичної боротьби, одержані Ч. Челебієвим в Стамбулі і Петербурзі згодом зіграли позитивну роль в його діяльності по керівництву національно-визвольним рухом кримських татар і створенні на території Криму демократичної держави. Лютнева революція 1917 р. вирішила долю Російської імперії. Влада в країні перейшла в руки Тимчасового уряду. Революційні події відбулися і в Криму.

Перед Тимчасовим мусульманським виконавчим комітетом, який очолив Ч. Челебієв, постало коло питань, що стосується подальших взаємовідношень Російської держави та кримськотатарського народу. Пропонувалося три варіанти вирішення цієї проблеми:

- 1) культурна автономія кримських татар в рамках Російської держави;
- 2) суверенна автономія як суб'єкт федерації у федеральній Російській державі;
- 3) суверенна Кримська Демократична (в деяких джерелах «Народна») Республіка [17].

Кримські татари за короткий період з 25 березня 1917 р. по 27 січня 1918г. пройшли всі ці три етапи. Перший етап почався 25 березня 1917 р. і тривав до середини травня. В період так званої «культурної автономії» були легалізовані всі підпільні національні політичні організації кримських татар.

Другий етап охоплює період між серединою травня і серединою листопада 1917 р. Він характеризується боротьбою за незалежність, структуризацією всього кримськотатарського суспільства, виробленням тактики і стратегії подальших дій. Саме в цей період, точніше 22 липня 1917 р., була прийнята «Програма кримськотатарського народу», в якій були закладені стратегічні завдання кримськотатарського народу. Розробка даного документа, ймовірно, належить Ч. Челебієву. В цьому ще раз можна переконатися, якщо провести аналогію між ідеєю, закладеною в пункті 3 даного документа, і виступом Ч. Челебієва на урочистостях в Бахчисараї, які проходили 3 листопада 1917 р.. Пункт 3 Програми свідчить: «Татарський народ в єднанні з іншими народностями, що населяють Крим, не вимагає для себе політичної автономії, але і не дозволить встановлення в Криму політичної гегемонії будь-якого народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав на таку». А на урочистостях 3 листопада 1917 р. в Бахчисараї Ч. Челебієв підкреслив свою прихильність ідеям, закладеним у вищеназваній Програмі. Зокрема, він зазначив: «В Криму є багато квітів у них різні кольори, різні аромати. Ці квіти - нації, які живуть в Криму: кримські татари, росіяни, євреї, греки,

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ЧЕЛІБЖАНА ЧЕЛЄБІЄВА

німці та інші. Мета Курултаю - зібрати їх разом, зробити з них прекрасний букет і перетворити Крим на справжню культурну Швейцарію. Національний Курултай піклуватиметься не тільки про мусульман, але і про інші національності і закликає їх до співпраці. Наш народ тут виступає лише в ролі ініціатора. А тим, хто нас не признає ми покажемо нашу історію, яка представляла рівні права кожній нації. Курултай перетворить на реальність ідеали всіх народів Криму» [5; 19; 7; 96-101].

У перших числах жовтня 1917 р. в Сімферополі відбувся II делегатський з'їзд кримських татар, на якому було ухвалено рішення про скликання Курултаю [10; 174]. Розвиток політичних подій в Криму, Україні, та в Росії примушували Ч. Челебієва перейти до рішучих дій, проявити політичну гнучкість, внести зміни в тактику і стратегію. Після оголошення Україною своєї незалежності, Жовтневий переворот 1917 р. в Петербурзі прискорив хід подій в Криму. Потрібно було в найкоротші терміни провести Курултай, проголосити незалежність Криму, прийняти відповідні юридичні документи, які б забезпечували життєдіяльність нового державного утворення на території півострова, захищали честь і гідність всіх громадян незалежно від їх національної, релігійної, расової приналежності. Заклик Ч. Челебієва «Крим для кримців», тобто для всього населення Криму, і його пропозиція розглянути на II-у Делегатському з'їзді питання про скликання Курултаю кримськотатарського народу були зустрінуті неоднозначно. Проте ці пропозиції були підтримані більшістю делегатів.

Ч. Челебієв в своєму виступі підкреслив, що «завдання Курултаю визначені, питання про автономію для Криму обговорено» [20]. На з'їзді червоною ниткою підкреслювалася думка про «недопущення підкорення Криму якій-небудь іншій державі» [20], зокрема Ч. Челебієв зазначив: «Ймовірно, в цій боротьбі ми можемо залишитися одні, тоді нам нічого не залишається, як при першій нагоді долю Криму узяти безпосередньо в свої руки» [9; 207]. Хоча він і його найближче оточення висловлювали думку про те, що Туреччина може захистити Крим при іншому розкладі сил.

За пропозицією одного з соратників Ч. Челебієва А. Озенбашлы Курултай повинен бути скликаний до Установчих зборів, тобто до 24 листопада 1917 р., і визначив форму правління в Криму. Але жовтневі події в Петербурзі внесли свої корективи в терміни проведення Курултаю. Було вирішено провести Курултай 24 листопаду 1917 р., а не 26 листопада, як стверджує В. Возгрін [2]. Хоча перше засідання Курултаю відбулося 26 листопада 1917 р. [9]. Для підготовки і проведення його було обрано організаційний комітет, який очолив Ч. Челебієв. До складу комісії ввійшли: А. Боданінський, З. Хатгат. А. Озенбашлы і Д. Сейдамет [9]. Також була створена комісія по підготовці Конституції (Основного Закону). Головою комісії було обрано Ч. Челебієва [10].

26 листопада 1917 р. в Бахчисараї в Ханському палаці відкрився Курултай. Делегати прийняли першу в історії Криму Конституцію [8]. Нове державне утворення було названо Кримською Народною (Демократичною) Республікою. Був обраний Кримськотатарський парламент, який сформував національний уряд – Директорію на чолі з Ч. Челебієвим. Скликання Курултаю, проголошення національного Краєвого уряду, закріплення його в Конституції, звичайно, не могли

не привести до загострення етнополітичного протиборства в Криму. Ч. Челебієв передбачав це ще на початку листопаду, виступаючи на відкритті музею в ханському палаці: «В той час, коли Петербург і Москва були охоплені полум'ям гарматних пострілів, уряд в центрі був повалений, і анархія володарювала в кожній області Росії, ми не дали можливості анархії розвинутися в Криму, захистили Крим і кримців. Для того, щоб вийти переможцями в цій боротьбі з анархією, ми звемо в свої ряди всі кримські народи. Крим належить тим, хто його захищає. Хай загине централізація!» [21].

У листопаді-грудні 1917 р. в Криму починає посилюватися боротьба політичних партій за владу. Більшовики після обговорення організаційно-тактичних питань в кінці грудня 1917 р. - початку січня 1918г. перешли до силових методів боротьби. Національний уряд кримських татар не міг стояти осторонь. 2 січня 1918 р. Ч. Челебієв видає наказ про захоплення Народного будинку в Сімферополі, в якому розміщувалися декілька профспілкових і громадських організацій і приміщення деяких партій [9]. Було прийнято рішення про розміщення на залізничному вокзалі великого загону ескадронців і про посилене патрулювання в місті. В наказі зазначалося: «Край буде поставлений на шлях прогресу, якщо татари володітимуть всією повнотою влади» Але кримськотатарський парламент не затвердив цей наказ. 4 січня Ч. Челебієв відкликає його і подає у відставку [9].

Військово-політична ситуація в Криму на початку січня 1918 р. свідчить, що громадянська війна на півострові стала неминучою. Більшовики перейшли в наступ. Питання про краєву владу, яке відстоював Ч. Челебієв, розкололо кримськотатарський парламент і Курултай на два крила.

11 січня 1917 р., коли почалося збройна стачка між матросами і військовими підрозділами Кримського штабу під Севастополем, екстрене засідання кримськотатарського парламенту вело політичні дебати з питання: «Що є Радою директорів? Це – національний татарський уряд, або вища краєва влада?».

На що директор з військових питань Д. Сейдамет відповів: «Наші (тобто кримських татар) домагання на вищу краєву владу незаконні. У нас є краєва влада - Рада народних представників. В цю грізну хвилину нам слід думати не про захоплення влади, а про те, як погасити пожежу громадянської війни» [6]. Ця частина парламенту вважала, що влада повинна належати тим, хто «має в руках матеріальну і моральну силу» татарському парламенту, Раді народних представників і партії більшовиків [7]. В цьому питанні Ч. Челебієв, висунув принципову умову: «Якщо ж ця ідея не може бути здійснена, то влада в краю по праву належить татарам, тим більш, що, окрім єдиної, реальної сили, яку в даний момент представляють татари, ніякої іншої в краю немає». Згодом він закликав не йти ні на які компроміси ні з більшовиками, ні з іншими партіями [7, 9]. Така заява Ч. Челебієва напередодні більшовицького захоплення краєвої влади не могла залишитися непоміченою. Почалося перегрупування політичних сил. Але кримськотатарський парламент і Курултай відкинули ідею Ч. Челебієва і продовжували залишатися на помірні-соціалістичних позиціях. Така позиція привела до поразки кримських татар, кримськотатарської національної ідеї. Війська Кримського штабу терпіли поразку за поразкою. Курултай під натиском

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ЧЕЛІБЖАНА ЧЕЛЕБІЄВА

більшовицького губкому був вимушений ухвалити рішення про припинення військових дій проти більшовиків 14 січня 1918 р.. Але це не заспокоїло більшовиків. Почалися масові арешти «контрреволюційних елементів». Розвернувся терор проти кримських татар: тих, що чинили опір страчували на місці, тих, що добровільно здалися відправляли у в'язницю [6].

Був затриманий і відправлений у розпорядження Севастопольського ревкому, Ч. Челебієв, якого в севастопольській в'язниці в ніч з 22 на 23 лютого 1918 р. очманілі більшовицькою ідеологією матроси, разом з сорока п'ятьма політв'язнями розстріляли [22], тіло його розчленували, вивезли і кинули в море [23; 24].

Так закінчилося життя одного з великих синів кримськотатарського народу, який вірив, що в Криму народяться ще багато Ч. Челебієвих, і що Крим, як і раніше, належатиме кримцям [11]. Так закінчилася одна з трагічних, але славних сторінок боротьби кримських татар за відновлення своєї державності.

Таким чином Ч. Челебієв у процесі формування своїх політичних та правових поглядів зазнав дуже різноманітних впливів: на початку свого життєвого шляху він, як чуттєвий підліток, виказував протест проти свавілля свого батька, який зганяв з земель та домівок незаможних орендарів.

Під час перебування в Турції він сформував свій політичний та національний ідеал. Під час перебування в Петербурзі він ближче познайомився з революційною ідеологією, що формувалася в колах прогресивної інтелігенції. Цей досвід допоміг Ч. Челебієву прийняти активну участь у подіях, що відбулися в Криму після лютневої революції, сформулювати вимоги кримськотатарського народу, його політичні настрої. Про це свідчить політичні виступи Ч. Челебієва на Курултаї, його заяви на посаді голови Директорії – національного кримськотатарського уряду. На передодні жовтневого більшовистського перевороту Ч. Челебієв висловлює думку про те, що, якщо ідея порозуміння кримськотатарського парламенту, Ради Народних представників і партії більшовиків не буде здійснена, влада в краю по праву повинна належити татарам – єдиній реальній силі в Криму, але більшість делегатів Курултаю не підтримала ідею Ч. Челебієва, залишилась на помірковано соціалістичних позиціях і потерпіла поразку. За цю поразку заплатив життям і Ч. Челебієв.

Про життя та погляди Ч. Челебієва відомо чимало, але залишається багато «білих плям» його політичної біографії. Потрібно більш детально вивчити перші кроки формування політико-правових поглядів Ч. Челебієва (Стамбульський та Петербурзький періоди), з'ясувати ступень участі Ч. Челебієва в розробці «Програми кримськотатарського народу», простежити більш детально еволюцію поглядів Ч. Челебієва у бурхливі 1917-1918-і рр., але це вже завдання нових досліджень.

Список літератури:

1. В. Елагин. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. - Симферополь, 1927.

2. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. - Москва, 1992.
3. Ю. Зінченко. Кримські татари: історичний нарис. - Київ, 1998.
4. А. Зарубин. Крымскотатарское национальное движение в 1917 - начале 1918 г. /История и археология юго-западного Крыма: Сб. науч. трудов. /В. Зарубин, А. Зарубин. -Симферополь, 1993- С. 207.
5. Ю. Кандымов. Курултай: как это было. - Авдет, 1991. -№ 7-8.
6. Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 г. - Симферополь, 1993.
7. Ю. Къандым. Куреш мей-даныны от басмаз (Не зарастет травой поле боя...). - Симферополь, 2002. - [на крымскотатарском языке].
8. Hatif O. Gök bayrak bayrak altında milli faaliyet [Національна діяльність під блакитним прапором. ~ турецкою мовою.] Анкара, 1998.
9. Кэгэм С.С. Vazə hatəralar. [Некоторые воспоминания. - турецкою мовою.] - Istanbul. - 1993.
10. Ылкьсал М. Кэгэм тырк-татарларэ. [Тюрко-татары Крыма (вчера - сегодня - завтра) - турецкою мовою.] Istanbul. - 1980.
11. Кэгэмал Е. Кэгэм тырклеринин milli мьсадеlesi.[Національна боротьба тюрків Крим а.]. Emel. [Стремление. - турецкою мовою.] - Istanbul, 1985. - № 149. - S. 40.
12. Кэгэмал Е. Кэгэм тырклеринин milli мьсадеlesi. [Національна боротьба тюрків Крима.]. Emel. [Стремление. - турецкою мовою.] - Istanbul, 1982. - № 130. - S. 20-21.
13. Bekture Ю. Antiz qurban [Жертва, давшая клятву - турецкою мовою] / Кэгэм. -Ankara, 1961. - №9-10.
14. Otar Ibr. Celebicihan. - Emel, 1968. -№44.
15. Редакционная статья. Челебиджихан эфенди. - Терджичан, 1914. - 9 марта [на крымскотатарском языке].
16. Челебиджихан Н. «Терджиман» идаресине мектюп [Письмо в редакцию «Терджиман» - на крымскотатарском языке]. - Терджиман, 1916. - 19 апреля.
17. Кэгэмал Е. Кэгэм тырклеринин milli мьсадеlesi. [Національна боротьба тюрків Крима.] / Emel. [Стремление. - турецкою мовою.] - Istanbul, 1981. - № 127. -S. 25.
18. Програма крымскотатарского народа. /Голос татар, 1917. - 9 сентября.
19. Ю. Къандым. Шанлы, шерифли, чытырманлы тарихьмызнынъ саифелери (Славные, драматические страницы нашей истории) / Янғы дюнья (Новый мир), 1997. - ноябрь 14. [на крымскотатарском языке].
20. Газета «Голос татар», 1917. - 14 октября.
21. КОПА. Д. 41., л. 51.
22. Газета «Таврическая правда», 1918. - 3 марта.
23. Otar Ibr. Zelebicihan цьтънун 50-си уэдцшьуе [50-летию со дня гибели Челебиджихана - на турецком языке]. - Emel, 1968. - № 44. - S. 4.
24. Gaspralə Ю. Zelebicihanəп юeadeti [Гибель Челебиджихана - на турецком языке]. — Emel, 1961.- № 3. - S. 8-10; Гаспралы Ш. Челебиджиханнынъ шеадети [Гибель Челебиджихана -на крымскотатарскомком языке]. - Салгыр, 1991. -№ 1. - С. 12-14.
25. О. Тимошук, П. Таран Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVII – початку XX ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. – Сімферополь, 2004.